

De zeereis van Sint Brandaan

Een middeleeuwse novelle over een Ierse abt

Brandaan, de abt van een groot Iers klooster, leest in een oud boek bizarre dingen die hij niet kan geloven. Geïrriteerd werpt hij het boek in het vuur, maar dan verschijnt een engel die hem opdraagt per schip een reis te ondernemen om de waarheid te achterhalen. Er volgen negen jaren waarin Brandaan en zijn kompanen de wereldzeeën bevaren en van de ene verbazing in de andere vallen. De novelle over dat gevaarlijke avontuur geniet tot op heden grote belangstelling.

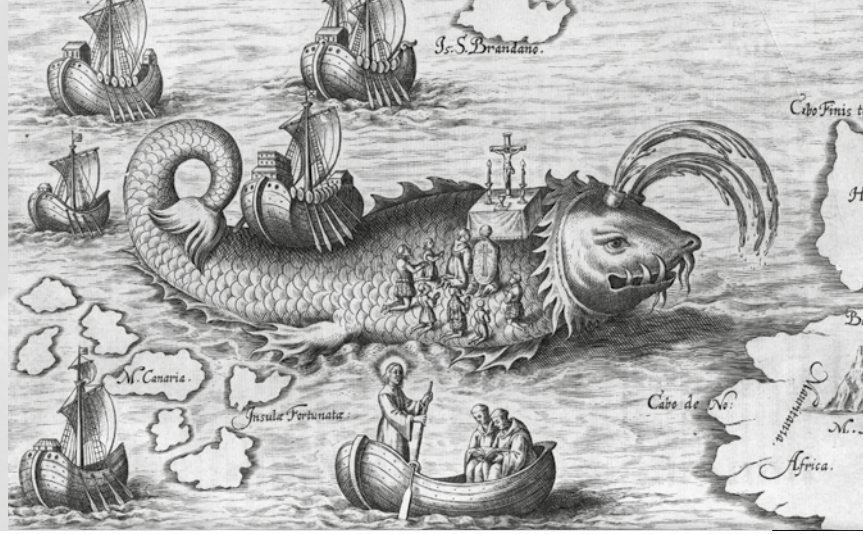
Brandaan heeft echt bestaan. Hij is vermoedelijk rond het jaar 500 geboren bij Tralee in het noorden van het graafschap Kerry (Zuidwest-Ierland). Hij moet een gedreven persoonlijkheid zijn geweest, want hij verwierf een grote reputatie als stichter van een reeks kloosters in het westen van Ierland. Het bekendste daarvan was Clonfert, ten noorden van Loch Derg in het graafschap Galway, waarnaar hij dikwijls Sint Brendanus van Clonfert wordt genoemd. Deze historische Sint Brandaan, over wie maar heel weinig bekend is, tenzij dat hij een bekwaam zeevaarder was (vandaar zijn bijnaam 'Navigator'), moet omstreeks 580 zijn gestorven.

In de loop der tijd raakte Brandaans levensverhaal evenwel losgezongen van de werkelijkheid. In een tekst uit de 9de of 10de eeuw – de *Navigatio Sancti Brendani abbatis* (de scheepsreis van de heilige abt Brandaan) – wordt beschreven hoe de Ierse abt met een groepje medebroeders op zoek gaat naar een paradijselijk eiland. Deze legendarische, Latijnse *vita* was bedoeld voor monniken die de reis konden opvatten als een metafoor van de moeizame mentale ontwikkeling die elke kloosterling in zijn leven zal moeten doormaken.

Reizen uit nieuwsgierigheid of uit noodzaak?

Het verhaal van Brandaans belevenissen kreeg in de twaalfde eeuw een nieuwe betekenis. De *Vita Sancti Brendani* of *Navigatio* werd naverteld in een lang

Sint-Brandaan op de rug van de walvis, gravure in *Nova typis transacta navigatio* van Honorius Philoponus, 1621, Houghton Library, Harvard University, Cambridge.

episch gedicht, waarbij de auteur teruggreep naar het Rijnlandse dialect dat zowel overeenkomsten vertoont met het huidige Nederlands als met het Duits. Het Rijnlandse handschrift is verloren gegaan, maar gelukkig bestond er van dat rijmwerk ook een Middelnederlandse versie die in twee handschriften is overgeleverd: het manuscript van Comburg en het handschrift-Van Hulthem, beide rond 1400 aan het perkament toevertrouwd.

Het Latijnse prozaverhaal, dat in vele middeleeuwse kloosterbibliotheken een ereplekje kreeg, en zijn volkstalige, lyrische equivalent, dat op een nog ruimere bekendheid mocht rekenen, hebben uiteraard een aantal episoden gemeen, maar ze wijken ook sterk van elkaar af in structuur, strekking en sfeer. Het grote verschilpunt is de aanduiding van Brandaans motivatie om een zeereis te maken.

In de Latijnse *Navigatio* overheerst het Ierse ideaal van de ‘pelgrimage voor God’ (*peregrinatio pro Christo*), een ideaal dat velen ertoe bracht om huis en haard te verlaten en zich als monnik of kluizenaar op een van de kleine eilanden voor de Ierse westkust (of zelfs op de Hebriden of in IJsland) te vestigen. Daar gingen vaak avontuurlijke bootreizen aan vooraf, waarvoor de verteller zich kon bedienen van het Keltische genre van de *immram* (letterlijk: ‘rondroeiing’, ‘zeetocht’). De *Navigatio* spiegelt zich aan dat Ierse prototype. Brendanus verneemt op een dag uit de mond van een reizende monnik dat er een gelukkig eiland bestaat, dat aan de overzijde van de oceaan moet worden gezocht, het zogenaamde ‘Beloofde Land der Heiligen’. Om zijn nieuwsgierigheid te bevredigen, maar ook uit oprechte liefde voor de Schepper die niemand het eeuwige geluk wil ontzeggen, maakt Brandaan zijn met ossenhuiden overtrokken *carragh* – een kano-achtig bootje – in gereedheid en steekt met enkele metgezellen in zee. Na tal van wonderbaarlijke belevenissen – hun scheepje drijft zeven jaar lang in kringen rond – bereiken ze eindelijk het verrukkelijk ogende paradijseiland. Ze zwerven er veertig dagen rond, totdat ze een engel ontmoeten die hun duidelijk maakt dat dit land bestemd is voor Brendanus’

opvolgers in een verre toekomst. Hierop varen de avonturiers weer huiswaarts. Kort daarna sterft Brandaan.

De volkstalige *Reis van Sint Brandaan* stelt de zeetocht, geheel anders dan in de Latijnse *Navigatio*, als een boetedoening voor. Wat was er volgens de middeleeuwse dichter gebeurd? Brandaan, die een studie maakte over de wijze waarop God zich in de schepping openbaart, kreeg op een dag een geschrift in handen waarin de auteur – zijn naam is niet bekend – allerlei merkwaardige natuurverschijnselen beschrijft. Zo zouden er drie hemelen zijn en onder deze wereld nog een andere wereld waar de nacht intreedt als hier de dag aanbreekt. Er zouden ook vissen rondzwemmen die een heel woud op hun rug dragen. Toen abt Brandaan de passage las waarin de schrijver beweert dat de verrader Judas iedere zaterdagavond verlichting van zijn helse straf krijgt, gooide hij in een vlaag van woede het boek in de vlammen van het haardvuur. Die boekverbranding bleef niet zonder gevolgen. Er verscheen een engel die Brandaan gelastte een zeereis van negen jaar te ondernemen om alles waaraan hij lezend geen geloof wilde schenken uit eigen aanschouwing te leren kennen. De monnik werd dus gestraft omdat hij Gods scheppingskracht in twijfel trok. Zijn zonde was zijn gebrek aan geloof.

Een middeleeuwse apologie

Het middeleeuwse dichtwerk in de volkstaal vormt dus niet alleen een bewijs dat de Keltische cultuur, in het bijzonder de Ierse zeevaartverhalen, de Europese literatuur van het vasteland beïnvloedde. Het Middelnederlandse epos bevat ook mystieke elementen uit de 12de-eeuwse visioenenliteratuur en motieven ontleend aan het toen vigerende concept van de *queste* (denken we maar aan de roman over koning Arthur en zijn ridders van de Ronde Tafel uit diezelfde tijd). Maar bovenal dient het zich aan als een verdoken pleidooi om in een tijd van grote veranderingen – opbloei van de handel, stedengroei, opkomst van een ‘hoofs’ gezelschapsleven en een hernieuwde aandacht voor antieke bronnen van wetenschap en beschaving (men spreekt niet voor niets van de ‘renaissance van de twaalfde eeuw’) – een volgehouden inspanning te leveren om nieuwe ervaringen en inzichten in overeenstemming te brengen met wat Bijbel en Kerk leren over een leven in het aanschijn van God.

Kortom, de grenzen van geloof en wetenschap waren in beweging. Dat zorgde voor spanningen die in de grote kathedraalscholen van Frankrijk en Italië tot verhitte discussies leidden. De gewone man of vrouw ving daar echo's van op, maar kon vaak niet de vinger leggen op de kern van het probleem. Velen wisten niet meer wat te geloven. Verdroegen de nieuwe opvattingen over wereld en bovenwereld – soms waren die zelfs niet zo nieuw, want het ging meestal om wat Arabische vertalingen van Oudgriekse geschriften binnenbrachten – zich wel met wat de Bijbel leerde? Als de heidense geleerden gelijk hadden, waar moest een christen zich dan de plaats van het hiernamaals denken? En was dat leven na de dood echt zo rigoureuus opgedeeld in een gruwelijke, nabije hel en een zonovergoten, verre hemel, zoals de kerkelijke

leer dat nu eenmaal als een onbetwistbaar gegeven aanvaardde? Of had de genade Gods dan toch een mogelijkheid geschapen om de zondige ziel te zuiveren en vooralsnog vanuit een tussenstation – het *purgatorium* – het paradijs binnen te loodsen?

De openingscène van de legende tekent Brandaan als een twaalfde-eeuwer die met dergelijke vragen geen weg weet en daarom alles uit zijn geest wil bannen dat de twijfel en onzekerheid alleen maar doet toenemen. Voor een middeleeuwer zal Brandaans impulsieve reactie op de voorstellingen die hij in een boek met nieuwerwetse ideeën en ongeloofwaardige beschrijvingen aantrof, heel herkenbaar zijn geweest. Er werden in die tijd wel meer ketterse boeken verbrand om groter ergernis te voorkomen. Dweperij en hekserij ontstaan nu eenmaal uit lichtgelovigheid die misschien wel de grootste vijand – nog groter dan die van het moedwillige kwaad – van het ware geloof is.

Maar Brandaan vergiste zich schromelijk. Dat kwam een engel hem vertellen. Die passage uit de *Reis van Sint Brandaan* herdichtte de Nederlandse letterkundige Willem Wilmink († 2003) in termen die niets aan de verbeelding overlaten:

Uit woede verbrandde hij het boek
en hij heeft wie het schreef vervloekt.
Dat bekocht hij sindsdien duur,
want hij stond nog bij het vuur
waar het boek te branden lag,
toen Gods engel tot hem sprak:
‘O, lieve vriend Brandaan,
je hebt een zondige daad gedaan,
ten gevolge van jouw toorn
is de waarheid nu verloren.

Brandaan verbrandt het boek der wonderen, houtsnede in de *Reis*-editie van Mathis Hüpffuff, Straatsburg, 1499.

Was de waarheid dan onherroepelijk verloren? Niet echt, want de engel spoorde de monnik aan om niet lichtvaardig te oordelen en zijn wantrouwen te overwinnen door een zeereis te ondernemen en een grote ontvankelijkheid aan de dag te leggen ten aanzien van alles wat hij tijdens die scheepstocht zou meemaken. De stem van de engel is de stem van de twaalfde-eeuwse theoloog die, zonder daarom de rechte leer afvallig te zijn, een lans breekt voor een open visie die het geloof in het menselijke vernuft van de wetenschapper, maar vooral in Gods ondoorgrondelijke wegen en in zijn oneindige barmhartigheid, veilig stelt.

Welke reiservaringen moesten Brandaan tot dat prudente en evenwichtige inzicht brengen? Hoe zou de titelheld van de negen jaar durende odyssee van zijn kortzichtigheid genezen worden? De legende leert het zijn lezers door hun de even fantastische als symbolische avonturen van Brandaan en zijn tachtig (!) scheepsgenoten aan te reiken. We halen er graag enkele van aan.

De helse tocht van Sint Brandaan

Nog voor Brandaan en zijn metgezellen vertrokken, botsten de avonturiers op een pratende reuzenschedel die zijn levensverhaal vertelde. Brandaan richt zich tot de ziel van de verdronken reus, wiens schedel op het strand was aangespoeld. Waarom zou hij zich niet laten dopen en een nieuw leven beginnen? Maar de reus slaat het aanbod af. Hij vreest een tweede stervensuur, met daarna een nog zwaardere straf voor de zonden die hij ongetwijfeld in zijn leven als christen zou begaan. Brandaan moet erkennen dat hij de angsten van de reus niet kan bedwingen en staakt zijn pogingen om de getergde gigantenziel te bekeren. 'Zie je wel,' denkt hij, 'eenmaal verdoemd, altijd verdoemd.'

Zodra ze waren scheepgegaan, ervoeren de zeemannen dat ze een oceaan vol gevaren zullen moeten trotseren. Steeds opnieuw bedreigen 'wanstaltige wezens' het schip. Al meteen na de afvaart duikt een draak op die de boot met zijn bemanning wil verzwelgen. Een gevleugeld hert brengt op het nippertje redding. In de eigentijdse, berijmde versie van Willem Wilmink luidt de beschrijving van dat nautische incident als volgt:

Er was een wolk die zich ontsloot
waaruit een vreemd dier zichtbaar werd.
Het vloog, en leek wel op een hert.
Het achtervolgde vliegensvlug
die draak, en dreef hem ver terug,
tot het hem zo geheel verdreef
dat ze niet wisten waar hij bleef.
Toen het dat had gedaan,
is het teruggegaan
in de wolk waaruit het kwam.

De draak verzinnebeeldt het kwaad (het monster roept zelfs associaties op met het zevenkoppige beest uit de Apokalyps), terwijl het hert verwijst naar Christus die de duivel overwint.

Een draak belaagt het schip van Sint Brandaan, ingekleurde houtsnede, 1496, Historische bibliotheek Rudolstadt, inc. nr. 27. In de bovenrand van de prent verschijnt het hert en de Godshand.

De grote vis waarop Brandaans boot een paar mijl verder landt omdat de bemanning meent een eiland ontdekt te hebben, geldt ook als een beeld voor de duivel: de zeelieden ontsnappen ternauwernood aan een helletocht naar het diepste van de oceaan als de vis met het woud op zijn rug plotseling onder het wateroppervlak verdwijnt. (De 'eilandvis' lijkt wel ontleend aan een passage over Sindbad de Zeeman uit de Arabische nachtvertellingen.) Aan het eind van het verhaal duikt er ook nog een zeemonster op: een immense slang die het schip omsingelt door in zijn eigen staart te bijten – alweer een manifestatie van het kwaad dat het op de mens voorzien heeft.

Brandaan en de zijnen maken ook kennis met de plekken waar het kwaad voorgoed opgesloten zit. Waar die helse oorden zich bevinden, was een kwestie die middeleeuwen buitensporig interesseerde. Aanvaardde men de hypothese van een onderaardse ruimte, dan konden vuurspuwende vulkanen niets anders zijn dan schoorstenen van of toegangen tot de hel. In de legende van Brandaan passeren de zeevaarders maar liefst twee explosieve vulkanen. Boven de eerste stijgt een enorme vuurgloed op, waarin de zielen van corrupte gezagdragers en malafide rechters rondcirkelen. De tweede berg braakt brandende vogels uit, allicht de zielen van hen die hun vrijheid misbruikten om een hogere vlucht te kunnen nemen dan wat hun verdienste rechtvaardigde. De verzengde zielen smeken om hulp zodra ze Brandaan opmerken, maar een duivel komt de zeevaarder vertellen dat het gebed van een heilige nog geen soelaas kan brengen. Wie in de hel terechtkomt, moet eeuwig branden.

Sommige theologen uit de tijd van de dichter van de Brandaanlegende slopen niet uit dat er zich ook op het aardoppervlak plaatsen bevonden waar de zielen van gestorven zondaars folteringen ondergingen. *De reis van Sint Brandaan* respecteert die visie, want het gedicht beschrijft enkele bovengrondse afdelingen van de hel, waar zielen in menselijke gedaante worden gepijnigd.

De zeereis van Sint Brandaan

(vertaling: Willem Wilmink)

De eilandvis

Toen zag Sinte Brandaan
een kust, zeer aangenaam,
die leek de wijze heer
wel zes mijl breed, of meer.
De kust lag op de rug van een vis.
't Boek zegt dat daar zoet water is
dat op die plek in zee komt stromen.
Daar kon die vis aan eten komen,
en hij lag daar, jaar in jaar uit,
naar het in het boek verluiddt.
Een bos was langs de kust gelegen,
de monniken hadden weer moed gekregen
en trokken het schip aan de kant,
waarna het nieuwe land
door iedereen werd aanschouwd.
Ze gingen ook uit op hout
voor het koken van hun eten:
de honger liet hun dat niet vergeten.
Waar ze hun ketel ophingen
en op hout uitgingen,
was een boom met droge takken.
Toen ze begonnen te hakken,
schoot het eiland met alles erop en eraan
plotseling diep in de oceaan,
zodat de heilige man
maar net op tijd het schip opkwam.
Haastig zijn ze in 't schip gesprongen
en hebben Godes lof gezongen
omdat Zijn goedertierenheid
hen van dit onheil had bevrijd.

De eilandvis, houtsnede van Anton Sorg, ca. 1476.

Het paradijseiland

Ze kwamen bij een eiland
waar Gods held en afgezant
met zijn schip niet had kunnen komen,
naar wij hebben vernomen.
Daar gingen ze aan land
en eenmaal op het strand
waren ze vrolijk en blij.
Met Sinte Brandaan gingen zij
allen langs een rivier
naar een kasteel, zo fier
als nog nooit een christen zag.
Graag maak ik daarvan gewag.
De slotmuur was geheel verguld
en al het houtwerk werd verhuld
door een dikke laag robijnen.
De donkerste zelfs kon schijnen
met een licht als van de zon.

Brandende zielen (sommige in vogelgedaante),
houtsnede uit de *Reis*-editie van Anton Sorg, Augsburg, ca. 1480.

Zielen rond een meertje, houtsnede
uit de *Reis*-editie van Michael Furter,
Bazel, 1491.

Aan het begin van zijn reis doet Brandaan een eiland aan waar de zielen van hofmeesters en schenkers de straf voor hun onverschillige houding ten aanzien van armen en noodlijdenden ondergaan: zij zijn gedoemd in de blakende zon rond een meertje te lopen zonder te mogen drinken. Tegen het einde van de tocht ontmoet Brandaan dan weer een behaarde, naakte man die op een gloeiend hete steen zit te lijden omdat hij Gods genade afgewezen had. Maar deze kwelling die hij alleen op zondag ondergaat, zo vertelt de man, stelt eigenlijk niets voor in vergelijking tot de ondragelijke pijnen die hij op wekdagen lijdt. Elke maandagmorgen haalt een duivel hem van zijn steen weg om hem weer naar de onderaardse hel te voeren, waar geween is en tandengeknars. Brandaan begrijpt dat hij de ziel van de apostel Judas voor zich heeft – een ziel die kennelijk op de dag des Heren een kort respijt van zijn doorde-weekse straf krijgt.

In het brein van de heilige pelgrim begint er iets te dagen dat hij voorheen als compleet onmogelijk had beschouwd.

‘Nooit wanhopen!’

Brandaan herinnert zich dat hij voor de dorstende zielen aan het meer iets had kunnen betekenen. Hij bekwam het van God dat die naakte wandelaars dan toch een teugje water mochten drinken en hun voorhoofd konden bevochtigen om de hitte beter te dragen. Zou hij dan voor die arme Judas ook niet een vermindering van straf kunnen bekomen, al was het maar tijdelijk? Brandaan slaat aan het bidden terwijl hij op het dek van zijn schip allerlei relikwieën uitstalt. Zijn actie blijft niet zonder effect: de duivels die Judas op het vastgestelde tijdstip willen ophalen, schrikken bij het zien van zoveel devotie en keren onverrichter zake op hun stappen terug. Judas krijgt één dag en één

nacht uitstel. Geen kwijtschelding, maar een serieuze verlichting. De verteller van de *Brandaan* weet het voorval beeldrijk te evoceren:

Toen liet Sinte Brandaan
zijn relieken ophalen
en op het dek uitstallen
dat als de duivels kwamen
en de relieken daar zagen,
dit hen wel af zou schrikken.
Hij zag aan Judas' blikken
en angstige gebaren
dat ze in aantocht waren. (...)
Ze vlogen vlak over het dek
en daar spoten uit hun bek
pek en vlammen, zo onguur,
en een zwavelachtig vuur,
dat kookte en vonken braakte.
Waar het de zee maar raakte,
brandde het water als stro.
Judas wilden ze zo
meevoeren ter helle
om hem daar te kwellen.
Brandaan gebod de duivelse schare
Judas nog een tijdje te sparen,
hem nog even niets te doen.
De Here God bad hij toen
dat Judas nog één nacht lang
verschoond bleef van de droeve gang
naar de hel met al zijn zeer,
dat bad hij Onze Heer.
Wenend hield hij zo lang aan
dat God het hem heeft toegestaan.

De opvatting van strenge kerklieden die menen dat de helse straffen eeuwig duren en nooit door gebeden van levenden kunnen worden verkort of gemilderd, is met de passages over de dorstende zielen en de gekwelde Judas niet langer bevestigd. Wat de Ierse zeevaarder beleeft, is precies datgene wat hij in het door hem verbrande boek las. De werkelijkheid van het hiernamaals is niet minder gelaagd dan de verbeelding van mensen, ontdekt hij.

Een ander voorval tijdens de zeetocht illustreert dat wonderwel: de ontmoeting met de koning-kluizenaar. Op een hoge rotspunt in zee ziet Brandaan een oude man zitten. Hij vaart ernaartoe en aanhoort het verhaal van de eenzaat. De man blijkt de voormalige heerser over de landstroken van Pamfilië en Cappadocië te zijn. Maar hij had zich schuldig gemaakt aan doodslag en incest. Hij kreeg berouw en wilde bij de paus zijn zonden opbiechten. Op weg naar

Edward Reginald Frampton, *Brandaan ontmoet Judas*, olie op doek, ca. 1908, Chazen Museum of Art, Madison, Wisconsin.

Rome leed hij echter schipbreuk en spoelde als enige overlevende aan op een rots. God schatte de intentie van de berouwvolle koning naar waarde en hield hem nu al negenennegentig jaar in leven door hem dagelijks van voedsel te voorzien. Zo kon de koning als een echte kluizenaar boete doen voor hij stierf. Gods genade stelde hem dus toch nog de hemel in het vooruitzicht. Had Brandaan de Regel van Benedictus gelezen, hij zou de koning-kluizenaar ongetwijfeld bemoedigd hebben met een gezegde uit die monnikenregel: 'Nooit wanhopen aan Gods barmhartigheid.' (RB 4,74)

En wanhopen deed Brandaan geenszins op zijn zeereis die hij stilaan echt ging ervaren als een boetetocht waarin hij zijn kleingelovigheid van zich kon afschudden. Zo raakte hij, na de nodige smekingen tot de Heer van alle wateren te hebben verricht, tot twee keer toe verlost uit de zogenaamde Leverzee waarnaar de stormwind hem had gedreven. De gedachte aan die Leverzee was in het middeleeuwse volksgeloof binnengeslopen nadat een heropgeveste beschrijving van de Romeinse schrijver Plinius († 79 n.Chr.) tot de verbeelding was gaan spreken. Plinius meldt dat zich ergens in de oceaan een gebied bevindt waar het zeewater in een stroperige substantie verandert (misschien bedoelde hij de wierevelden in de Sargasso-zee). Een 'gestolde zee', zo dik als geronnen bloed, verdient maar één naam: 'Leverzee'. Een schip dat daarin

Een duivel voert de teugeldief ter helle, houtsnede uit de *Reis*-editie van Michael Furter, Bazel, 1491.

verzeild raakt, is als door een magneet – eveneens een denkbeeld uit de oudheid – vastgeklonken aan de plek waar het zich bevindt. Tenzij er een wonder gebeurt. Het wonder waar Brandaan en zijn reisgenoten met vrucht om baden.

Was Brandaan een zondaar die boete deed, hij was evengoed een heilige die van God meer gedaan kon krijgen dan een gewoon mens. Tijdens de reis weet hij de opvarenden met zijn vurige gebed herhaaldelijk uit de meest benarde situaties te redden. Het meest sprekende voorbeeld van de werkdagigheid van zijn tussenkomst is het verhaal over zijn *compagnon de route*, een zekere Noë, die zich bij het bezoek aan een van de twee paradijselijke kastelen aan diefstal had bezondigd.

Noë ontvreemde een breidel. Zo'n paardentoom is niet zomaar een voorwerp, hij is het zinnebeeld van de heerschappij over de dieren. Die wederrechtelijk aangematigde macht lokte Gods toorn uit. Eenmaal bij de ingang van het aardse paradijs aangekomen levert de aartsengel Michaël de dief aan de duivelen uit, die hem naar de afgrond slepen. Brandaan pleit bij God voor de vrijlating van zijn monnik. Aanvankelijk heeft God geen oren naar het pleidooi van de Ierse held, maar na veel vijven en zessen, en een resem gebeden, geeft God aan Satan dan toch het bevel om de misdadige monnik terug te brengen. De duivel gehoorzaamt, hijst de monnik op zijn benige nek en werpt hem, na een helse rit, zwaar toegetakeld op het scheepsdek. De gelouterde dief is nauwelijks te herkennen onder een dikke laag pek, maar Brandaan pinkt een traantje weg. De abt is dankbaar en kan ook smakelijk lachen om de belabberde toestand van zijn scheepsgeenoot.

Het gebeuren speelde zich af nabij dat sprookjesachtige kasteel in een prachtig landschap: dat van het aardse paradijs, niet minder verrukkelijk dan het op vele middeleeuwse miniaturen staat afgebeeld. Natuurlijk weidt de dichter van de Brandaanlegende nog wat uit over dat paradijselijke eiland.

Het aardse paradijs

Ergens ter wereld – daarover waren alle middeleeuwse geleerden het eens – bevond zich het aardse paradijs, de hof van Eden waaruit Adam en Eva waren verdreven na de zondeval. Over de coördinaten van dat paradijs liepen de meningen uiteen. De Bijbel situeert de hof van Eden 'ergens in het oosten' (Gen 2,8). Alexander de Grote dacht het *paradisum* gevonden te hebben aan de

bovenloop van de Ganges. Hij kon er echter niets over vertellen, want de toegang werd hem geweigerd. Anderen waren er dan weer van overtuigd dat het paradijs een eiland in de oceaan moest zijn. De schrijver van de *Reis van Sint Brandaan* was die alternatieve traditie genegen, zoveel is duidelijk.

De wereld waarin Brandaan rondzeilt, is niet de wereld van de middeleeuwse maar van de antieke geografen die spraken over de *Insulae Fortunatae*, de Gelukzalige Eilanden in de westelijke oceaan. Toch combineerde de dichter van het middeleeuwse reisverhaal dit inzicht met wat hij leerde van de Arabische geografen wier werk onder meer bekend werd dankzij het beroemde *Liber floridus* van Lambert van Sint-Omaars, een encyclopedie uit het midden van de twaalfde eeuw. Op een wereldkaart in dat handschrift staat een continent op het zuidelijk halfrond afgebeeld. Het bijschrift leert dat gezaghebbende filosofen naar waarheid verkondigen dat er mensen wonen op dat zuidelijk continent, tegenvoeters die 'een verschillende nacht en tegenovergestelde dagen' kennen.

Hoewel de Kerk zich verzette tegen die stelling – volgens de geestelijke autoriteiten was de equatoriale hittegordel ondoordringbaar voor de nakomelingen van Adam en Eva – lijkt Brandaan zijn kennis over het dag-en-nachtverschil toch aan het *Liber floribus* te ontleen. Althans, hij meent dat het paradijs als enige plek op aarde aan de dag-en-nacht-verschillen en zelfs aan de wisseling der jaargetijden ontheven is. Het is er altijd dag, schrijft de dichter van het reisverhaal, het regent er nooit en toch brengt het land er goede vruchten voort dankzij een bron die zich afsplitst in vier lieflijk geurende spranken – ze ruiken naar balsem, siroop, olijfolie en honingzeem – die elk een andere windrichting uitgaan. En er liggen overal edelstenen. De nabijheid van dat paradijs bevroedde Brandaan al toen hij onderweg zeven monniken op een rots aantrof, die door een raaf en een duif gevoed werden met heerlijke spijzen uit het paradijs.

Het gezelschap van Brandaan vindt op het paradijseiland twee kastelen. De eerste burcht blinkt van schoonheid en technisch vernuft. Het tweede kasteel is omgeven door hoge muren en wordt bewaakt door een oude knar (ongetwijfeld de profeet Henoeh) en een engel met een vlammend zwaard over wie ook sprake is in het derde hoofdstuk van Genesis. Niemand mag er binnengaan, behalve de aartsengel Michaël die de zielen van de uitverkorenen naar de hemel begeleidt – diezelfde engel die de dief onder Brandaans monniken ontmaskert. Brandaan besluit dan maar de terugreis aan te vatten, die nog twee jaar vol bizarre avonturen zou beslaan. De dichter rapporteert:

Toen beschreef Sinte Brandaan,
nu hij met zijn schip daar lag,
al het wondere dat hij zag.
Toen Brandaan, Gods eigen held,
alles nauwkeurig op schrift had gesteld,
van de twee schone paradijzen,
toen meende de goede wijze,

de trouwe dienaar Gods,
dat hij nu zou zijn verlost
van de zee met zijn gevaren
en dat hij naar huis kon varen.

Zijn scepsis was naar zijn aanvoelen immers al voldoende weerlegd. Het tot de apostel Thomas gerichte woord van de verrezen Christus valt hem te binnen: 'Zalig die niet gezien en toch geloofd hebben.' (Joh 20,29)

*Aankomst bij het aards
paradijs, houtsnede in
gedrukt boek van Johann
Zainer, 1499.*

De terugvaart

Op de terugtocht zijn de zeevaarders getuige van nog enkele wonderen. Twee merkwaardige gebeurtenissen springen daarbij in het oog.

Op een mooie dag gaat het schip van Brandaan en zijn metgezellen voor anker op een strook land waaruit een hoge berg verrijst: de Mons Syone. Onze helden leren er vreemde wezens kennen: gedrochten met varkenskoppen op dunne kraanvogelhalzen en hondenpoten onder een lijf dat op dat van mensen lijkt. Die griezels, Walseranden genaamd, zijn voormalige engelen die bij de opstand van Lucifer neutraal bleven en het daarom niet verdienden naar de hel te gaan (maar ook niet in de hemel thuishoren). Ze leiden een luxeleventje in een prachtig kasteel. Brandaan vergaapt zich in hun burchtzaal aan een bewegend reliëf, dat niet alleen de hele dierenwereld uitbeeldt, maar ook een feestelijke jachtscène en een hoofs tafereel met ridders en edelvrouwen laat zien. Een kunstwerk dat geheel naar de smaak moet zijn geweest van de hogere klasse uit de middeleeuwen, meer in het bijzonder van diegenen die in bewondering stonden voor de in hun tijd hoog geavanceerde technologie van een door waterkracht aangedreven mechaniek.

Maar als Brandaan afscheid neemt en aanstalten maakt om weer scheep te gaan, tonen de Walseranden hun ware aard: ze overvallen de monniken, bieden ter chantage schatten en voedsel aan en willen de terugtocht met geweld verhinderen. Een valstrik waaruit de bedevaarders maar nipt kunnen ontsnappen.

Enkele verzen verder beschrijft de dichter van het middeleeuwse epos een scène die Brandaans reis op een nog hoger plan brengt: het gesprek van de abt met een lilliputter (een mens niet groter dan een duim) op een drijvend blad. Het mannetje probeert druppel voor druppel de zee te meten en gebruikt daarvoor een griffel en een kommetje. Brandaan wijst hem op het absurde van die bezigheid, maar het ventje antwoordt heel gevat:

‘Net zo min als ’t meten klaar is
als de dag des oordeels daar is,
net zo min lukt het jou en de jouwen
alle wonderen te aanschouwen
die God schiep met eigen hand
in het water en op het land
en die jou nog verborgen zijn.
Je geestelijke kinderen zijn
zonder vertroosting thuisgebleven
en bidden God, die vaak jouw leven
gered heeft, om door Zijn genade
jou te behoeden voor leed en schade.
Gods engel sta je altijd bij
en ga nu verder, zonder mij.’

Samen met het ondertussen stevig gegroeide besef dat een mens nooit mag twijfelen aan Gods barmhartigheid, neemt Brandaan de lering van ‘kleinduimpje’ voorgoed ter harte: de wonderbaarlijkheid van de schepping gaat het menselijk begrip verre te boven. En hij vat de terugreis aan. De boetedoening lijkt volbracht.

Op de terugtocht dienen zich nog enkele wonderen aan. Brandaan wil ze eveneens boekstaven, maar zijn secretaris, de kapelaan Noë, meldt: ‘Het logboek is vol, er kan niets meer bij.’ Daarop rept Brandaan zich naar Ierland, draagt het scheepsjournaal op aan de Moeder Gods en sterft kort nadien. Het is de aartsengel Michaël die zijn ziel komt ophalen: een uitzonderlijke eer voor een uitzonderlijke heilige.

Brandaan schrijft wonderen op, prent in een handschrift, ca. 1460, Universiteitsbibliotheek van Heidelberg, cod. pal. germ. 60.

De zeereis van Sint Brandaan

(vertaling: Willem Wilmink)

Verschiede soorten vissen, waaronder de walvis met een schip op zijn rug, houtsnede uit Konrad von Megenbergs *Buch der Natur*, Augsburg, 1476.

Het scheepsjournaal

Hij verzocht een kapelaan
perkament voor hem te zoeken,
want hij wilde alles boeken,
zonder ook maar iets te vergeten.
De stuurman liet hij weten
dat omwille van Gods genade
het schip daar niet weg mocht varen
totdat de waarheid was beschreven
van de vissen die daar verbleven.
De monniken vreesden voorwaar
dat die vele vissen daar
het schip vernielen gingen.
Brandaan troostte zijn schepelingen
en hij zei: 'Lieve broeders mijn,
in God moet uw vertrouwen zijn.
Omwille van Hem zijn we uitgevaren,
Hij zal ons wel bewaren,
alles gaat naar Zijn gebod
en Hij is de almachtige God.

Sint Brandaan, patroon van mariniers,
zeelieden, reizigers en brandweerlui.

De Walseranden

Toen zei nog de zwijnesnuit:
'Brandaan, nu leg ik je alles uit,
hoe wij God kwamen zo nabij.
Zijn aangezicht zagen wij.
Dat was, toen Lucifer heeft gedacht,
in zijn hoogmoed, dat hij met zijn macht
naar een hogere plaats kon streven
dan zijn bestemming hem had gegeven.
Dat was ons lief noch leed.
Engelen waren wij, zo stralend, God weet,
dat wij Hem daar zagen, zonneklaar,
dat zeg ik u voorwaar.
Maar toen Lucifer is gevallen,
gold zijn ondergang ons allen.
God nam ons terstond onder handen,
Hij vond ons, Walseranden,
behept met een verzwijnd gemoed,
omdat een zwijn niets deugdzaams doet
en de kwalijke neiging heeft
dat het maar liefst in de smurrie leeft. (. . .)
Voor de helft behaard zoals een hond,
zijn wij het raarste dat ooit bestond,
en dat heeft ook een goede reden,
omdat wij als de honden deden
bij de opstand in het hemelrijk:
een hond geeft van geen waaksheid blijk
en doet geen vreemde kwaad, die weet
hoe die hond heet.
De hond staat er dan zwijgend bij,
hoe lief zijn meester hem ook zij,
wanneer die aangevallen wordt.
Daarom gaf ons God
als zoengeschenk dit goede land.
Wij waren immers geen kwaad van plan.

De waarheid achter de legende

De reis van Sint Brandaan is een stichtelijke novelle, een legende en geen relaas van historische feiten die gebeurd zijn zoals ze werden beschreven door de dichter. Overigens, de officiële geschiedschrijving beschouwde het verhaal van Brandaans odyssee al sinds het midden van de dertiende eeuw als onbetrouwbaar. Dat negatieve oordeel over de geloofwaardigheid van Brandaans avonturen heeft de novelle deels aan zichzelf te danken. In het Comburgse handschrift verwijst een latere toevoeging immers naar de *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant die het reisverhaal een leugenfabel noemt. En dan drukte Maerlant zich nog voorzichtig uit, want zijn Latijnse bron, het gezaghebbende *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais (ca. 1250), spreekt van ‘ketterse ontsporingen’.

Het lijkt wel of de verteller bij voorbaat wist dat zijn verhaal door de mangel der critici zou worden gehaald, want in de proloog van zijn lange gedicht vergelijkt hij zichzelf met de sprekende ezelin van Bileam uit het bijbelboek Numeri. Die ezelin voorkwam de dood van haar menner door een onzichtbare wraakengel uit de weg te gaan en vervolgens haar geërgerde meester van replek te dienen na een duchtig pak slaag. ‘Zoals Gods Geest een deemoedig lastdier met spraakvermogen begiftigde om zijn verblinde meester tot inzicht te brengen, zo moge Hij mij inspireren om de toehoorders van de waarheid te overtuigen’, bidt de dichter vooraleer hij zijn verhaal – de odyssee van Brandaan – uitrolt. Die waarheid is vervat in wonderen die erom vragen bestudeerd en begrepen te worden als ‘tekenen Gods’.

Dat er door de eeuwen heen lezers te vinden waren die achter de wonderen een ontzaglijke waarheid wilden ontdekken, bewijzen de vele edities die sinds

Sint Brandaan,
standbeeld op
Great Samphire
Rock in Fenit
Harbour, Tralee.
© foto: Charco.

de oudste uitgave als volksboek in 1476 het licht zagen. De grote ontdekkingsreizen van de 15de en 16de eeuw zwengelden de belangstelling voor de Brandaannovelle nog aan. (Zou de Ierse abt werkelijk als eerste Amerika ontdekt hebben?) In 1682 werd het reisverhaal van Brandaan opgenomen in het volksboek *Wonderbaarlyke en ongeloofelyke Reizen*, waarin ook de grote tochten van Alexander de Grote, Lucianus en Plinius voorkomen. Tussen 1838 en 1841 verleende Philip Blommaert de *Brandaan* nieuw leven in zijn *Oudvlaemsche Gedichten*. Kort daarna, in 1949, reconstrueerde Maartje Draak, hoogleraar in de Keltische taal- en letterkunde, het oorspronkelijke gedicht op basis van Blommaerts editie. De moderne, poëtische bewerking van de Middelnederlandse tekst verzorgde ze samen met Bertus Aafjes. In 1978 werd die editie, getiteld *De reis van Sinte Brandaan*, nog eens herdrukt door de Amsterdamse uitgever Meulenhoff.

Brandaan, de recalitrante heilige die een boek verbrandde en negen jaar lang als een nieuwe Noach over de zeeën zwierf, spreekt nog altijd tot de verbeelding. Of liever, hij spoort ons blijvend aan om in onze gedachten aan God niets uit te sluiten, al lijkt dat in onze ogen nog zo bizar en onmogelijk.

Dirk Hanssens osb is prior-administrator van de Leuvense benedictijnenabdij Keizersberg en hoofdredacteur van *De Kovel*.

Leeswijzer

- Willem Wilmink (vert.), W.P. Gerritsen (inl.), *De reis van Sint Brandaan. Een reisverhaal uit de twaalfde eeuw*, met een uitgave van de Middelnederlandse tekst naar het Comburgse handschrift door een werkgroep van Utrechtse neerlandici o.l.v. W.P. Gerritsen en Soetje Oppenhuis de Jong, Prometheus / Bert Bakker, Amsterdam, 1994. Uit deze editie stammen de citaten in bovenstaand artikel.
- Vincent Hunink (vertaling en toelichting), *De zeereis van de heilige Brendaan*, vertaling van de Latijnse *Navigatio*-versie uit de 9de eeuw, Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1999.
- Ludo Jongen, Julia Szirmai en Johan Winkelman (ed.), *De reis van Sint Brandaan. Kritische editie van de Middelnederlandse tekst naar het Comburgse handschrift*, met vertalingen van de Middelnederlandse en Middelhoogduitse Reis-versie en van de Oudfranse en Middelnederlandse *Navigatio*-versie, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2013.
- Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Bert Bakker, Amsterdam, 2016, blz. 185-194: 'Op avontuur met Sint-Brandaan'.